

СТРІЙ

№2, ч. 1, 2020

Дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилнології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Сергій Шаменков

Образи козаків та мешканців Гетьманщини
1780-х років – історія циклу малюнків

із рукопису О. Шафонського.....3

Додаток 127

Додаток 261

Додаток 387

Додаток 491

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, к.і.н. Д.В (Київ)
Шаменков С.І (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці: малюнок сільської дівчини
з рукопису О. Шафонського.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_1_2020

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Serhii Shamenkov

Images of Cossacks and Inhabitants of the Hetmanate of the 1780s – History of the series of drawings from O. Shafonskyi's manuscript	3
Annex 1.....	27
Annex 2.....	61
Annex 3.....	87
Annex 4.....	91

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover: drawing village girl from O. Shafonskyi's manuscript.

The journal is published by the link:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_1_2020

Сергій Шаменков

Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського

Ключові слова: *Гетьманщина, козацтво, Шафонський, Калинський, Рігельман, гравюри, плечовий одяг, поясний одяг*

Стаття присвячена проблемі походження гравюр з зображеннями козаків і інших мешканців Гетьманщини XVIII ст., найбільш відомі копії з яких були вміщені в якості ілюстрацій до видання «Летописного повествования» О. Рігельмана 1847 року. У статті досліджено питання джерел малюнків до видання 1847 р., проблему авторства малюнків, помилково приписуваного Т. Калинському, а також шляхи поширення копій гравюр XVIII ст. у виданнях першої половини XIX ст. Виявлено найбільш ранні видання з цими малюнками і встановлено, що вперше вони з'явилися у рукописній книзі О. Шафонського 1786 р. Вперше в даній статті публікуються усі кольорові гравюри з цього видання з оригінальними описами О. Шафонського та розширеними коментарями, що пояснюють зображені на малюнках предмети гардеробу.

Serhii Shamenkov

Images of Cossacks and Inhabitants of the Hetmanate of the 1780s – History of the series of drawings from O. Shafonskyi's manuscript

Keywords: *Hetmanate, cossacks, Shafonskyi, Kalynskyi, Rigelman, engravings, clothing.*

The article is devoted to the problem of the origin of engravings depicting Cossacks and other inhabitants of the Hetmanate of the 18th Century whose best-known copies were used as illustrations of O. Rigelman's "Chronicle Narration" in 1847. The article covers the issue of sources of the drawings before the publication in 1847, the problem of authorship of the drawings erroneously attributed to T. Kalynskyi, as well as ways of distribution of the copies of engravings from the 18th Century in the publications of the first half of the 19th Century. The earliest editions with these drawings were discovered and it was established that they first appeared in O. Shafonskyi's manuscript in 1786. For the first time in this article, all color engravings from this edition are published with original descriptions by O. Shafonskyi and extended comments explaining the wardrobe items depicted on the drawings.

Шаменков Сергій Ігорович

Незалежний дослідник, художник-ілюстратор, скульптор

Shamenkov Serhii

Independent scholar, painter-illustrator, sculptor

e-mail: rogala@striy.org.ua

Напевно, кожному українцю з дитинства відомі чорно-білі чи розфарбовані гравюри з книги «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще». Це найвідоміші та розтиражовані зображення козаків та мешканців України. Книга вперше вийшла друком у 1847 р. в Москві. Автором тексту книги є російський вчений німецького походження Олександр Рігельман. У 1778 р. він склав «Летописное повествование о Малой России», яке у 1785–1786 рр. переробив та доповнив. Минуло більш ніж пів століття після смерті автора, коли його рукопис був виданий українським філологом і істориком Осипом Бодянським. У виданні 1847 р. було вміщено чорно-білі гравюри із зображенням різних видів чоловічого та жіночого одягу різних станів, які ілюстрували тему одягу українців у 1780-ті рр. До книги було також додано один малюнок самого вже покійного автора під назвою «Запорожская Сечь» (Рігельман). У тому ж році ця само книжка вийшла з розфарбованими літографіями («А.И. РИГЕЛЬМАН»). Цікаво тут те, що в рукописі книжки О. Рігельмана, що зараз міститься в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (Рігельман рукопис НБУВ), взагалі немає малюнків. Також немає малюнків і в рукописній книзі О. Рігельмана «Исторія малороссійская или повествование о козаках вообще», датованій 1778 р. із відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Рігельман рукопис РДБ).

То звідки ж узялись ці малюнки-прототипи для літографій видання 1847 р.? О. Бодянський згадує автора малюнків до книги таким чином: *«изображения Малороссиян сделаны были, по рассказам сына его (А. Ригельмана. – С. Ш.), одним Малороссиянином, содержавшимся, за какія-то проступки, в крепости Св. Дмитрия, бывшего из одного соседняго села с помещьем сочинителя, и происходившим притом из духовного звания»* (Рігельман VI).

Довгий час гравюри з видання 1847 р. вважалися малюнками українського художника Тимофія Калинського (Бушак 272, 273; Вирський; Репринцева 52). Літографії типові, подібні за своїм виглядом та стилістичними особливостями до виробів XIX ст. Вочевидь, ці ілюстрації готувались саме до видання 1847 року. В подальшому ці гравюри публікувалися у різних авторів, тиражувалися, копіювалися, набуваючи нових

рис, сенсів та деталей, віддзеркалювалися, в розфарбованому вигляді їм змінювали кольори одягу або взагалі перемальовували, настільки нехтуючи джерелом, що ці перемальовки втрачали ледь не повністю зв'язок з оригіналами. Так виглядають, наприклад, перероблені гравюри до праці Олександра Вісковатова. В цій праці було штучно зміщено датування малюнків на початок XVIII ст., а фігури набули таких змін, що остаточно втратили зв'язок із початковими оригіналами (Вісковатов Іл. 206–209).

В останні десятиліття рядом істориків піднімалися питання походження та авторства цих малюнків. Зокрема, Денис Шаталов у контексті розвитку уявлень XIX ст. про козацьку зовнішність розглядав їхній вплив на формування як загальних уявлень, так і штампів та міфів (Шаталов). Володимир Полторак у своїй статті намагався простежити питання походження малюнків та постать невідомого митця (Полторак 20–23). Він поставив під сумнів уявлення про авторство Т. Калинського чи самого О. Рігельмана та звернув увагу на дані О. Бодянського про авторство малюнків. Ольга Ковалевська, описуючи низку зображень із Чернігівського музею, також торкнулася цієї теми (Ковалевська 69–75). Але, як не прикро, питання авторства початкових малюнків так і залишилося нез'ясованим.

Власне тут ми підходимо впритул до теми нашої статті, а саме, що за малюнки служили першоджерелом для розтиражованих у книзі О. Рігельмана зображень? Як ми вже згадували вище, рукописи книги О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России», що збереглися, не містять жодних малюнків. Вони відсутні як в рукописі, що зберігається в Москві, так і в примірнику з Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Нам вдалося віднайти хронологічно перші із відомих, виконані вручну 26 оригінальних малюнків, які в загальних рисах подібні до літографій у виданні 1847 р. Ці малюнки містяться в рукописі Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание». Текст рукопису було укладено в 1786 р. на основі матеріалів, зібраних у 1783–1784 рр. У книзі є розділи про побут та одяг українців, про козаків та гетьманів. Книга зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Шафонський рукопис НБУВ).

Малюнки, вміщені в рукописі О. Шафонського, вишиті разом із текстом, що вказує на те, що вони були в цьому рукописі з самого початку його існування, і жодним чином не могли там опинитися пізніше. Малюнки виконані вручну, і вручну ж розфарбовані, а сама книга датована 1786 р. Отже, це дає нам нижню межу датування малюнків з рукопису. Вони, ймовірно, були виконані на кілька років раніше, оскільки автор працював над книгою, починаючи з 1783 р. Таким чином, у випадку рукопису О. Шафонського ми маємо справу із найстаршими із відомих нам зображень цього циклу, тому, найбільш вірогідно та логічно, це і є першоджерело всіх подальших копій та варіацій. Автора малюнків не зазначено на жодному із аркушів, тому він, на жаль, залишається невідомим. Але для нас важливе інше – це безсумнівно оригінали малюнків, і вони збереглися в Україні. Вони містяться в оригінальному рукописі, але із незрозумілих причин в подальшому, в друкованих виданнях, як наприклад у виданні праці О. Шафонського 1856 р., ці малюнки не були додані до тексту і залишилися невідомими для широкого загалу (Шафонский).

З цими оригінальними малюнками, рукописною книгою О. Шафонського та поширенням цих малюнків пов'язана наступна цікава історія.

У Москві, в Російській державній бібліотеці зберігається рукописна книга: «Замечания до Малой России принадлежащие, в 30 параграфах. 1802. Миниатюры – изображение малороссиян обоого пола» (*Замечания до Малой России* рукопис РДБ). В книзі вміщено виконані вручну малюнки невідомого автора із Чернігівського народного училища, з датуванням 1802 роком. В рукописі наявні «24 цветных рисунка малороссиян «от Гетмана до поселянина», на которых написано, что они нарисованы в 1802 г. в Черниговском народном училище». Російські дослідники вважають, що це той самий рукопис, що було надіслано в «Общество истории и древностей российских при Московском университете в феврале 1824 г. его членом И.С. Орлаем», де цей рукопис був відданий Д. Бантиш-Каменському, який в свою чергу, вважав, що автор цього рукопису є директором Чернігівської гімназії, статським радником М. Марковим (Киселев и Лазарев 123). Рукопис цей не публікувався, але наразі відсканований та доступний для вільного ознайомлення на сайті бібліотеки. Аналіз

вміщених у ньому зображень говорить про те, що вони є копією з оригінальних кольорових малюнків з рукопису О. Шафонського. Отже, цілком логічним виглядає той факт, що ці кольорові копії у 1802 р. були зняті із книги О. Шафонського 1786 р.

Рукопис 1802 р. не містить описів малюнків у тексті. Там є різні міркування про історію «Малой России» та «про все на світі», навіть про сарану, але про костюм не розповідається. Самі ж малюнки також мають деякі дрібні відмінності від оригіналу 1786 р.: наприклад, дещо змінені риси обличчя, зачіски, колір мундиру з малюнку № 4 – сотника (Мал. 1804-4) – має більш насичений синій колір, в той час як в оригіналі він світліший. Фігура № 3 – малоросійського шляхтича (Мал. 1804-3) – в оригіналі має дещо інший відтінок червоного кунтуша, скоріш більш малинового кольору, а в перемальовці він червоний. Зображення № 14, «Изображение малороссийской госпожи шляхетного достоинства» (Мал. 1804-14), в оригіналі має більш насичений колір кунтуша. Крім того, в книзі з самого початку відсутні малюнки з запорожцями, як кінними, так і такими, що грають та танцюють. Загалом же це найбільш наближена до оригіналу копія.

Д. Бантиш-Каменський використав ці зображення як зразок, але не використав готові з рукопису 1802 р., а замовив їх перемальовки. В перемальованому та вже дещо спотвореному вигляді художник змінив пропорції, деталі та, що важливо, кольори. В книзі, виданій Д. Бантиш-Каменським у 1830 р. на трьох аркушах розташовувалося 26 постатей (Бантыш-Каменский). Були представлені 25 чоловічих та жіночих постатей, які були перемальовані із рукопису 1802 р., а також один кінний запорожець, що не пов'язаний із досліджуванім циклом малюнків. Малюнки двох кінних козаків та козаків-запорожців на відпочинку в цій публікації, також як і в рукописі 1802 р., відсутні (Мал. 1830-1 - 1830-3).

Підсумуємо та переглянемо цю майже детективну історію в хронологічному порядку. В 1786 р. О. Шафонський вмістив кольорові малюнки невідомого автора у свій рукопис. В тексті рукопису є параграфи з описом одягу та побуту українців 80-х рр. XVIII ст., тому абсолютно зрозуміло, для чого там були вміщені ці 26 малюнків. Паралельно О. Рігельман пише свою книжку про історію Малої Русі, описує

політичну та військову історію XVII–XVIII ст., так як він її розумів, а закінчивши її, він помирає в 1789 р. У книжці немає окремого розділу про одяг українців різних станів, про військовий одяг козаків тощо. Цей оригінальний рукопис з фонду рукописів Російської державної бібліотеки не містить малюнків. Зі слів О. Бодянського, і це відомо лише з його слів, до нього потім начебто було додано «27 изображений Малоросіянъ разныхъ сословій». Але коли саме відбулось це «потім», не зрозуміло. Перевірити його слова не можливо, бо малюнків при оригіналі немає. На деякий час про цей рукопис забувають.

На початку 1800-х рр. при Чернігівському народному училищі невідомий автор, припустимо, директор Чернігівської гімназії, статський радник М. Марков, написав свій текст з історії Малоросії. Будучи знайомим з рукописом О. Шафонського 1768 р. та малюнками з нього, він замовив комусь кольорові копії 24 малюнків з цього видання. До цієї книги чомусь не було включено усі малюнки: залишилися поза увагою малюнки козаків-запорожців, двох кінних козаків та двох, які розважаються. В 1824 р. ця книга потрапила до Москви, де згодом Д. Бантиш-Каменський замовив з неї перемальовки та розмістив їх в третьому томі своєї книжки 1830 року видання.

Та от у Москві раптом згадують про рукопис О. Рігельмана, та в 1847 р. О. Бодянський друкує його «Летописное повествование о Малой России», додавши до неї чорно-білі, а згодом пофарбовані літографії, які вочевидь копіювалися з книги 1802 р., а також козаків-запорожців з книги О. Шафонського 1768 р. Хто робив копії саме для цього видання та в подальшому зробив серію літографій, достеменно невідомо. Можливо, це був той самий гравер Г.Т. Шелковніков, який робив аналогічні за тематикою гравюри до іншої книги того ж О. Рігельмана та того ж видавця О. Бодянського «Истории или повествования о донских козаках...». Принаймні стилістика літографій в обох виданнях дуже схожа. Також О. Бодянський у додатку до видання О. Рігельмана 1847 р. зазначив щодо малюнків таке: «а в том виде, как они есть, встретил я еще в одном списке Записок о Малороссии, соч[иненных] Действит[ельным] Стат[ским] Советником, Афанасіем Шафонским, бывшим Генеральным судьей (в Чернигове)». Далі О. Бодянський зазначає, що з них «сняты

были на стекле, с отметкой, где какого цвету платье и под[обное] тому, Тимофеем Калинским» (Ригельман V).

З цього тексту зрозуміло, що О. Бодянський знав про оригінальні малюнки із рукопису 1768 р. та про те, що саме з них робилися копії, в тому числі і Тимофієм Калинським. Зняті з книги О. Шафонського копії малюнків на склі були чорно-білі, з позначками кольорів. В якому році Т. Калинський зробив ці копії та що з ними сталося далі, при цьому не вказується і залишається незрозумілим. Чи були саме вони використані гравером, чи використали інші копії для створення літографій? Власне оці кілька слів – це все, що ми знаємо від О. Бодянського про участь Т. Калинського в копіюванні цих зображень. З них зрозуміло одне – Т. Калинський лише скопіював їх з якихось оригіналів, і зробив він це до 1808 р., коли помер.

Ми дуже мало знаємо про постать самого Тимофія Калинського та його художню творчість. Колезький регістратор Т. Калинський, який був пов'язаний з діяльністю новгород-сіверського патріотичного гуртка, перебуваючи на службі у Новоросійській губернській канцелярії, був особисто знайомий з Іваном Котляревським (Горенко 54). Тимофій Васильович Калинський народився на початку 1740-х рр., навчався у Києво-Могилянській академії, з 1771 р. працював канцеляристом Стародубської полкової канцелярії, а з 1776 р. перебував на різних посадах у Новоросійській губернії та у Новгороді-Сіверському. Був депутатом Чернігівського дворянського зібрання, публіцистом та художником. Помер після 1808 р. (Вирський).

Мистецтвознавець Павло Жолтовський згадує про нього лише кількома реченнями, посилаючись повністю на художника Опанаса Сластьона (Жолтовський 135). В свою чергу, О. Сластьон присвятив темі малюнків та копій Т. Калинського наступні рядки: «Пригадаємо тут [...] маляра XVIII віку Тимофія Калинського, що 1778–1782 р. зробив щось близько трьох десятків надзвичайно цінних, величеньких (до 30 см) акварелів фігур у костюмах — городських козаків, запорожців, міщанства, поспільства й степового та чернігівського («Литовського») селянства. Всі ці акварелі цінні не тільки своїми історичними костюмами, а й своїми справжніми українськими типами тих часів. Кальки

з акварелів Т. Калинського у свій час (ще у XVIII в.) були приложені до відомого рукописного «Топ. описания Черниговского наместничества», А. Шафонського. Оригінали цих акварелів, ще в половині XIX віку переховувались у сховищах «Исторического Общества» в Москві. А зроблені з них кальки для А. Шафонського і зараз можна бачити в бібліотеці колишнього Харківського університету. Ні ті, ні другі ще й досі не опубліковані, бо перемальовані з них рисунки якимсь московським партачем у 40-х роках минулого віку для видання Бодянського «Летописное повествование о Малой России», А. Рігельмана 1778 р. ніяк на оригінали не схожі. На жаль, у харківській збірці деяких кальків очевидно бракує, бо там їх усього 21, а в Рігельмана — 26–27. Тим. Калинський так підписав свою збірку: «Для истории Малороссийской срысованы Тимофеем Калинским». Далі йде цей підпис латиною, а нарешиці додано — *Saporogos Spectant*. Як широко в свій час були відомі малюнки Тимофія Калинського доказує той факт, що Чернігівська школа малювання у XVIII в. робила з них копії, як класні завдання учням. Один такий зошит у трохи зменшеному вигляді і розмальований аквареллю ще й тепер переховується в бібліотеці «Румянцевського музею» в Москві» (Сластьон 145).

До міркувань О. Сластьона потрібно поставитись з певним застереженням, оскільки його версії щодо походження малюнків не підтверджуються ані посиланнями, ані малюнками, ні фотографіями. Як бачимо, О. Сластьон не уникнув плутанини, він проігнорував розповідь сина О. Рігельмана про невідомого автора малюнків духовного звання, що перебував в фортеці св. Дмитра. Як нам відомо з біографії Т. Калинського, він ніяк не підходить під цей опис. О. Сластьон вважає Т. Калинського автором оригіналів малюнків, які начебто на його думку були спочатку виконані ним ще до видання О. Шафонського, проте сам О. Сластьон згадає підпис Т. Калинського до малюнків: «Для истории Малороссийской срысованы Тимофеем Калинским», «*Saporogos Spectant*». Тобто самим підписом Т. Калинського підтверджується не його авторство, а те що вони «срысованы» з оригіналів, для «Истории Малороссийской». З цього підпису не зовсім зрозуміло, чи Т. Калинський перемальював в самого себе, свої власні не підписані малюнки та чому в такому разі він не

зазначив авторство своє на оригіналі, але зазначив на перемальовках. Також дивує кількість тих «кальок» — лише 21, що дивовижним чином збігається з кількістю малюнків з копії 1802 р., хоча в виданні 1847 р. вміщено 26 літографій.

Згаданий зошит з «Румянцевського музею» в Москві та рукопис 1802 р., який було передано до «Исторического Общества» в Москві у 1824 р., ймовірно, є однією працею, малюнки-копії з якої О. Сластьон чомусь помилково назвав оригіналами. Залишається, на жаль, і далі незрозумілим, де нині знаходяться скопійовані та підписані Т. Калинським малюнки і чи збереглися вони взагалі.

З чим ми абсолютно згодні, так це з тим, що оригінали малюнків надзвичайно цінні, дуже достовірні, та з тим, як О. Сластьон відноситься до створених в 1840-х рр. літографій з видання О. Бодянського: «перемальовані з них рисунки якимсь московським партачем у 40-х роках минулого віку для видання Бодянського «Летописное повествование о Малой России», А. Рігельмана 1778 р. ніяк на оригінали не схожі». Таким чином, зрозуміло, що О. Сластьон також не бачив в тих «партачних» літографіях руки Т. Калинського, правдивого відображення, та також, як і ми, вважав їх пізнішою халтурою, що сильно спотворила оригінальні малюнки.

Між рукописними малюнками 1786 р. з книги О. Шафонського та літографіями видання 1847 р. книги видавця О. Бодянського є низка важливих відмінностей в деталях, що викривили початкові сенси зображень. Це не важко помітити, на це вказав і О. Сластьон. Так, на гравюрах змінені чи значно перебільшені деякі предмети одягу, зокрема такі як розміри шаровар, змінено деталі предметів, розташування нашивок, чоботи втратили свої характерні українські риси взуття XVIII ст. і стали більш нагадувати стрийові чоботи XIX ст. Цікава деталь міститься у літографії 1840-х рр. на козаку, що танцює, скопійованого з малюнку № 26 рукопису 1786 р. (Мал. 1847-15). По-перше, на літографії 1847 р. змінено рух танцю, ноги; по-друге, на оригінальному малюнку на каптані немає жодних нагород, але на гравюрі з видання 1847 р. вже є нагорода, в якій упізнається медаль за російсько-турецьку війну. На жаль, важко встановити, за яку саме війну, оскільки медалі подібної ромбовидної моделі видавали за участь

в кількох війнах. Тим не менш, цей цікавий момент також свідчить про значно пізніший час копіювання зображення. В підсумку, літографії з видання 1847 р. виявляються навіть не вторинними зображеннями. Це – літографії якогось «партача», зроблені з перемальовок оригінальних малюнків, тобто це копія з копії. На жаль, саме вони вважалися весь час оригінальними малюнками Т. Калинського. Ці викривлені та іноді спотворені версії завдяки їх публікації в книзі О. Рігельмана та подальшому поширенню малюнків виявилися найбільш широко відомими, а оригінали довгий час нікого не цікавили.

Що цікаво, в книзі О. Шафонського знаходиться два аркуші, де зображені козаки на коні, які обидва пронумеровані № 25, таким чином всього в книзі подано 29 фігур, а в виданні О. Бодяньського 1847 р. є лише одна кінна фігура козака під № 25, зі зрубною головою на списі. На жаль, в книгах немає детальних описів малюнків і не пояснюється, який одяг зображено на постатях. В книзі О. Рігельмана, як ми вже згадували раніше, взагалі немає детального опису побуту та одягу козаків та мешканців Гетьманщини, тому ці малюнки в виданні 1847 р. виглядають насправді дещо дивними та чужими, відірваними від контексту книги. В рукописній копії 1802 р. також немає описів одягу. Натомість у книзі О. Шафонського є опис побуту, чоловічого військового, цивільного та жіночого одягу цього періоду, тому малюнки там виглядають органічно пов'язаними з текстом. Враховуючи те, що ці описи загальні, і все-таки детальних пояснень до малюнків немає, ми вирішили додати від себе до кожного малюнку опис предметів, що на них зображені, а в деяких випадках – більш розлогі пояснення щодо військових стрій того часу.

Слід наголосити, що в такому повному обсязі ці оригінальні малюнки публікуються вперше за всю історію України. Дивним чином для цієї збірки малюнків, які мають величезне значення для розуміння генези історичного та становлення етнографічного українського одягу, не знайшлося місця в численних книжках та інших публікаціях на тему українського костюму. Публікувалися лише окремі аркуші, дещо ширше – близько третини малюнків невисокої якості – були опубліковані в книжці російських дослідниць кубанського костюму (Гангур

и Шаповалова 53, 54, 55, 99, 142, 145, 180, 181). Також дванадцять зображень з книги О. Шафонського з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського були використані в якості ілюстрацій двотомного видання «Історія українського козацтва» (Смолій та ін. кольорова вставка).

Збірка малюнків з книзі О. Шафонського неймовірна цінна – фактично це перший український аналог «костюмованої книги» на наших теренах. В Європі та Туреччині, починаючи з XVI ст., малювали такі костюмні книги зі зібранням різних народів. Окрім історичного контексту, ця збірка малюнків цікава ще й тим, що створена наприкінці XVIII ст., на саме тій межі, коли історичний костюм перетворювався поступово на етнографічний, народний. Цей процес відбувався по всій Європі. Українці як європейська нація не пасли задніх, у нас також змінювалися моди. До XIX ст. не існувало ніяких народних костюмів – народними вони стали, закарбувавши, так би мовити, останні модні тенденції кінця XVIII – початку XIX ст., а в подальшому крій і предмети наче зупинилися в розвитку та лише додатково прикрашалися різними декоративними елементами. Саме тому, наприклад, в чоловічому народному костюмі Наддніпрянщини з'явилися шаровари, які до XVIII ст. були майже не відомі українцям, і увійшли в гардероб лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Не дивлячись на поширення моди на шаровари, вони так і не стали елементом народного костюму в частині України (західні області України, Волинь та частина Поділля). Тому предмети гардеробу, зафіксовані на цих малюнках, є фактично відправною точкою для розуміння того, з чого почався сучасний народний, етнографічний український стрій.

У своїй книзі О. Шафонський приділив увагу описам одягу, в них є багато цікавих зауважень. Наприклад, досить детально описано поясний одяг, а також де, які види та в які пори року їх носять: *«Нижнее платье у всякого летом холстяное, а зимою суконное, которое в степных местах очень широко, шаровары, а в польскихъ (правобережье? – С.Ш.) узкое и штаны называется; все же притомъ носять белые портки или убранье иминуемое»*. Отже, О. Шафонський розділяв поясний чоловічий одяг на такі типи: 1) шаровари, 2) штани, 3) портки, 4) убрание. Також

зрозуміло те, що ці види бувають як полотняні для літа, так і суконні для зими. О. Шафонський детально пояснив, якою була свита (у XVII ст. – серм’яга) та те, що це плечовий одяг, а не верхній плечовий одяг більш широкого крою, ніж свити, з великим коміром або з капюшоном, який називають кобеняком (Шафонский 32, 33). Й.Г. Георгі, описуючи одяг посполитих, також зазначив про використання полукафтання та шаровар з простого сукна «изъ белаго или чернаго сукна своіхъ овецъ» (Георги 343), тобто нефарбованого сукна природного кольору. Те, що описано в О. Шафонського, можна буквально простежити на малюнках у його книзі. Так, на постаті канцеляриста видно згадані в тексті вузькі убранє, на постаті виборного козака – мундир та штани, на постатях посполитих – короткі та довгі свити, а на дівчатах – кибалки, плахти та спідниці. До О. Шафонського не було так детально пояснено властивості, назви одягу, зміни у назвах в різних регіонах, які склались на час написання цієї роботи. Таким чином, фактично О. Шафонський є першим істориком українських стрій, як цивільного, так і військового костюму!

Дивлячись на те, з якою любов’ю до деталей виконані малюнки, складається враження, що невідомий автор був дуже добре обізнаний в матеріальній культурі, він ретельно замалював багато цікавих дрібничок, які знаходять прототи-пи в інших джерелах, серед писемних документів епохи та серед археологічних знахідок. Для того, щоб оцінити описи автора, ми пропонуємо почитати повний текст О. Шафонського: «Одѣяніе въ Малой Россіи вездѣ, исключая нѣкоторыхъ благородныхъ, военно-служащихъ и иноземцевъ, длиннаго польскаго покроя. Дворяне носятъ кафтанъ длинный польскій, суконный или шелковый, а сверхъ того кунтушъ, или черкеску съ прорѣзными рукавами, больше суконный или шелковый; подвязываются дорогими кушаками или поясами; нижнее платье — суконное широкое, шаравары, а подъ ними портки широкіе же, убранье называемые. Всякая, однако, полоса имѣетъ между простымъ народомъ нѣкоторое въ покровъ различіе, почти такъ, какъ и нарѣчіе въ языкъ (§ 12). Въ восточно-южной полость одѣяніе верхнее и нижнее — длинное и широкое, на татарское похожее, особливо ихъ шапки великое имѣютъ съ шапками Черкесъ сходство. Всѣ почти ходятъ въ сапогахъ съ высокими, другіе съ

низкими желѣзными скобками, подковами именуемыми, вмѣсто каблукѣвъ, на польскій покро пошитыхъ; а лѣтомъ нѣкоторые простые муж-чины носятъ родъ кожаныхъ лаптей, постолы называемые, которые они сами съ кожи, безъ всякаго покроя и шитья, сгибаютъ и ременными оборами, волоками именуемыми, около ноги привязываютъ. Въ средней полосѣ уже становит-ся все одѣяніе по уже и покороше, и въ нѣко-торыхъ мѣстахъ начинаютъ носить съ липо-выхъ лыкъ плетеные лапти, отмѣнные однако отъ лаптей великороссийскихъ, и точно такіе, каковы Чухонцы носятъ. Жители сѣверо-запад-ной полосы одѣваются отъ обѣихъ прежнихъ короче и уже, и чѣмъ ближе къ границѣ велико-российской живутъ, тѣмъ больше ихъ одѣяніе къ одѣянію великороссийскихъ крестьянъ под-ходитъ, и уже въ семъ краю обоего пола люди болѣе въ лаптяхъ, постолахъ, изъ лыкъ спле-тенныхъ, обуты. Обыкновенное ихъ платье съ бѣлаго или сѣраго простаго сукна, съ польскимъ или такимъ перехватомъ, какъ украинскіе вели-короссийскіе мужики носятъ, пошито, которое свиткою или свитою называютъ, и поверхъ кушакомъ, поясомъ именуемымъ, подвязыва-ютъ. Подостаточнѣе и постарѣе надѣваютъ лѣтомъ сверхъ свиты другое такое же поши-рѣе пошитое одѣяніе, на которомъ сзади или настоящий капшонъ, или четвероугольный кусокъ такого же сукна пришитъ, такой, какой въ гусарскихъ плащахъ дѣлается, и сіе одѣяніе кобенякомъ зовутъ. Зимомъ вмѣсто онаго шубу нагольную надѣваютъ, которая кожухъ, а когда сукномъ покрыта, байбаракъ зовется. Рубашки у всѣхъ съ красными, но узенькими воротниками, спереди снурочкомъ связываемыя. Въ Польсѣи лѣтомъ всѣ крестьяне носятъ кругленькую съ войлока сдѣланную шапку, еломокъ называемую, а зимомъ или подвязную или круглую овчинную шапку, ѣ сія послѣдняя кучма зовется. Мѣщане и по достаточнѣе и почетные поселяне носятъ все оное платье изъ цвѣтнаго какого фабричнаго сукна, и тогда такой кафтанъ уже называется жупанъ. Нижнее платье у всякаго лѣтомъ холс-тяное, а зимомъ суконное, которое въ степныхъ мѣстахъ очень широко, шаравары, а въ поль-скихъ узкое и штаны называется; всѣ же при-томъ носятъ бѣлые портки или убранье именуе-мое. Во всей Малой Россіи вообще всѣ крестьяне и мѣщане и многіе изъ дворянъ головы и бороды

брютъ, такъ какъ Поляки, оставляя одни усы и на голову не большой кружокъ изъ волосъ.

Женичины замужнія и дѣвки по деревнямъ одинаким образомъ вездѣ одѣваются: поверхъ рубашки обвертываютъ около себя шерстяныя полосатыя панёвы, плахты называемыя, которыя кушакомъ около живота подвязываютъ; а спереди привязываютъ передники шерстяные, запаски зовемыя. Въ старину и знатныя женичины такъ одѣвались, съ тѣмъ только различіемъ отъ простыхъ, что плахты и запаски шелковыя были. Верхняя часть тѣла кромѣ рубашки ничѣмъ непокрыта; когда же идутъ куда со двора, то надѣваютъ простаго бѣлаго сукна длинные кафтаны съ короткимъ на бокахъ перехватомъ, помалороссійски съ усами свитки называемыя. Мѣщанки и по деревнямъ подостаточнѣе и почетнѣе поселянскія жены носятъ въ мѣсто плахты юпку съ инуровкою, которую сподницею зовутъ, а спереди запаску или передникъ, а вмѣсто свиты, разнаго цвѣта суконный или китайчатый, или же крашеный длинный катанъ съ усами, или перехватомъ на бокахъ, курта или и жупанъ называемый; зимою надѣваютъ длинныя нагольня, а подостаточнѣе сукномъ, крашеною или китайкою покрытыя шубы. Головы у замужнихъ женщинъ всегда покрыты шапочкою круглою, которая чепецъ, порусски сборникъ называется, а сверхъ оныхъ обвертываютъ голову бѣлою длинною холстиною, или фатою, нарочно для сего тканую, которая намѣтка, а потонѣе серпанокъ называется. Мѣщанки и другія почетнѣйшія изъ простыхъ носятъ шапки, спереди и сзади съ маленькимъ острымъ угольникомъ пошитыя, такія, какія еще въ нѣкоторыхъ великороссійскихъ городахъ купцы употребляютъ. Прежде сего носили простыя и знатныя женичины большіе кокошники, похожіе на ярославскіе, серпанкомъ или тонкою кисеею обвитые, которыхъ длинныя сзади концы висятъ и кои кибалки называются; но нынѣ уже ихъ рѣдко, а благородныя и вовсе уже не употребляютъ. Лица же своего никогда не закрываютъ.

Дѣвки всѣ, мѣщанскія и деревенскія, головы открытыя носятъ, волосы сзади крѣпко связываютъ и, заплевиши двѣ косы, оныя около головы обвертываютъ, точно какъ въ Нѣмецкой землѣ около рѣки Рейна, въ Швабіи и Алзаціи; а только въ праздникъ навязываютъ поверхъ косъ разныя ленты, а лѣтомъ огородныя цвѣты натыкаютъ: ленты отъ самой головы до ногъ висятъ. Знатныя прежде сего золотыми или серебряными сѣтками и позументами косы обвивали и до ногъ развѣшивали. Женичины всѣ носятъ сапоги черныя, а въ праздникъ красныя, съ высокими скобками. Сей образъ одѣянія лѣтъ за пятьдесятъ и у всѣхъ знатныхъ былъ во употребленіи, съ тѣмъ различіемъ, что все платье было съ дорогихъ и богатыхъ матерій или суконъ пошито, и верхнее платье, какъ лѣтнее такъ и зимнее, кунтушами, а шапки у замужнихъ женщинъ корабликами, по сходству съ кораблемъ, съ парчи и бархату пошитыя, назывались: тогда еще никакихъ нѣмецкихъ и французскихъ одѣяній и нарядовъ не знали. Нынѣ весьма рѣдко благородную можно въ старинномъ платьѣ увидѣть, а всѣ или совершенно въ Французскомъ, или въ смѣшанномъ съ малороссійскимъ платьемъ, на подобіе англійскаго робронта съ гладкою спинкою, ходятъ. Греки и ихъ агенты одѣваются своимъ образомъ, хотя многія изъ нихъ въ нѣмецкое и французское платье передѣваются» (Шафонскій 31-34).

Хочу висловити величезну подяку за допомогу в пошуках пану Артему Папакіну, к.і.н., доценту кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особлива подяка пану Івану Стичинському, який зробив фотографії малюнків з рукопису О. Шафонського. Також величезна подяка працівникам та всім причетним з РДБ (РГБ) які відсканували велику кількість рукописних книг та виклали їх в інтернет для суспільного використання, у тому числі і рукопис 1802 р. «Замечания до Малой России принадлежащие» (Замечания до Малой России рукопис РДБ).

Опис до малюнків з книги О. Шафонського 1786 року.

1. «Изображение ... гетмана Богдана Хмельницкаго» (Мал. 1786-1).

Гетьмана зображено згідно з його портретами, що були створені упродовж XVII–XVIII ст., в репрезентативному старшинському одязі. Б. Хмельницький зображений в синій шапці з хутром, прикрашеній спереду аграфом з пір'ями – гетьманською ознакою, саме таким чином, як вони зображувалися у гетьманів. Гетьман в зеленому із золотом рослинним орнаментом жупані, із синіми закарвашами та кишенею. Жупан обшитий жовтим шнуром і підперезаний тканим пасом, кінці якого заходять назад з боків. Поверх жупана зображена малинова опанча, підбита хутром, а на ногах – червоні чоботи із характерними металевими підборами-підковками. Лівиця гетьмана тримає шаблю, а в правиці він стискає ознаку гетьманської влади – булаву.

2. «Изображение полковника малороссійскаго козацкаго полку» (Мал. 1786-2).

Полковник підголений та одягнений в червоний, шитий золотом жупан. Останній підперезаний пасом з орнаментом; можливо, автор хотів зобразити шовковий «слуцький» пас, але його кінці також заведено за давньою козацькою

традицією назад. Зверху на жупан накинута підбита хутром зелена ферязь, або кунтуш, обшитий галунами, з золотними нашивками по борту. На ногах – червоні чоботи на металевих підборах-підковках. Озброєний полковник шаблею, а в руці тримає ознаку своєї влади – полковницький пернач.

3. «Изображение знатнаго малороссійскаго шляхтича» (Мал. 1786-3).

Шляхтича зображено підголеним, в шапці зі смушковою околицею. М'який верх шапки складається із чотирьох клинів, він обшитий галуном поверх швів, а в його центрі пришито китицю. Шляхтич одягнений в жупан (каптан, кафтан) жовтого кольору, обшитий шнурами та підперезаний пасом. Поверх жупана одягнений кунтуш малинового кольору з розрізними рукавами – вильотами. Кунтуш обшито галуном по борту та рукавах, на грудях – 5 пар золотних нашивок. Кунтуші та каптани у різних варіаціях широко представлені в документах XVIII століття: «кунтушъ итаметовый ношеный, зайцами подшитый, кунтушъ мужескій токого сукна папужого, лисемъ футромъ добримъ подшитый, с тасьмою сребною и подпашниками сребнимъ же пузументомъ и, 31 рубль 40 коп., кунтушъ мужескій тонкого сукна

Мал. 1786-1

Мал. 1786-2

Мал. 1786-3

Мал. 1786-4

капарового, футромъ попелищами подбитий с инуркомъ сребнимъ и подпашники позументу сребного, цена в 15 руб.» («Бытовая малорусская обстановка» 346,356); «Кафтанъ мужескій матеріальний гзигринетовій зеленій з сребним позументом ц. 12 р., кафтанъ мужескій матеріальний штофовій з сребним инуркомъ ц. 20 р. 2 коп.» («Бытовая малорусская обстановка» 356). При боці шабля з руків'ям із шкіри ската, а правицею шляхтич спирається на тростину. На ногах жовті чоботи.

4. «Изображение малороссійскаго сотника» (Мал. 1786-4).

Сотника показано в васьківському мундирі з невеликим шалевим коміром та червоними закарвашами. На лівому рамені (плечі) можна побачити офіцерський еполет. Під мундиром білий короткий суконний жупан. Видно, як викладено поверх коміру кути сорочки. Підперезаний сотник слухким шовковим пасом, поверх якого, попереду з мундиру, звисає бригет, вочевидь до годинника. На кінці таких бригетів часто підвішували ключі та особисту печатку, і, можливо, саме її показано на малюнку. Шабля з офіцерським шитим золотом темляком підвішена на портупей зі шнура, кінці якого звисають з правого боку під правицею. В руці сотник тримає червону шапку з баранковою околицею. На ногах – червоні чоботи на підборах-підковках.

Мал. 1786-5

5. «Изображение малороссійскаго канцеляриста» (Мал. 1786-5).

Канцеляриста зображено з незвично довгим волоссям, а його головний убір – світло-синього кольору шапка з баранковою околицею – притиснутий рукою. Одягнутий він у жупан зеленого кольору з кишнями, з червоною краваткою на шиї, та підперезаний сіро-сріблястим пасом, судячи з фактури, зв'язаним в стилі спренг. Поверх жупана зображено темно-червоний з малиновим кунтуш із палевою підкладкою, правий рукав якого по моді закинута на спину. В якості поясного одягу видно заправлені в жовті чоботи також малинові убрание (такі, як це згадано в тексті О. Шафонського) або чакчири. Судячи з того, як вони без зморщок вставлені у взуття, вони обтягують ногу. Шилися убрание в XVII ст. із різних тканин, переважно з вовняних, якісні з фалендишу (Білоус 149) або лунського: «Убрание синее лунское» (АЮЗР 216). Убрание розширялися на верх від коліна та обтягували ногу нижче коліна (Turnau *Ubiór* 21; Turnau *Słownik* 193). Такого типу поясний одяг відомий за зображеннями як XVIII ст., так і за зображеннями та описами майна XVII ст., коли він був дуже популярний в українських козаків і не тільки. Наприклад, такого типу поясний одяг, близький за часом, зображено на картині «Грицько-Запорожець»

із зібрання Національного музею у Львові ім. Шептицького (№ Ж-193) (Бушак та Сахарук 208). Згадано убранє і власне в тексті самого О. Шафонського: «*носятъ белые портки или убранье*» (Шафонский 33).

6. «Изображение малороссійскаго выборнаго козака» (Мал. 1786-6).

Козак в шапці з чорною баранковою околицею з червоним м'яким верхом, зібраним з клинів, шви яких покриті зверху жовтим шнуром. Одягнутий він у два жупани – верхній з червоними коміром та закарвашами «*васильковий мундир*», та короткий білий. Підперезаний червоним пасом, а на лівому плечі червоний сукняний (?) погон притримує шкіряний не фарбований, натурального кольору шкіри, перев'язок з підсумком-ладівницею. В якості поясного одягу білі, вочевидь, суконні штани, заправлені в чорні чоботи на підборах-підковках. Озброєний козак шаблею та мушкетом особливого козацького зразка з традиційною формою ложа.

7. «Изображение малороссійскаго козака подпомощника» (Мал. 1786-7).

Зображення підпомічника співпадає з тим, як вони повинні були виглядати згідно з реформами: в нефарбованому білому чи сіро-світному мундирі – в даному випадку це щось подібне на довгу серм'ягу (свиту, сукман), обшиту синім

шнуром по краю одягу, швах та кишенях. Під ним зображено білу серм'ягу-свиту, підперезану червоним, вочевидь, тканим вовняним пасом. Шапка кругла, із чотирьох клинів зеленого кольору, з чорною баранковою околицею. До цього комплекту додавалися неширокі штани сірого сукна і прості чорні козацькі чоботи на підборах-підковках. Козаки-підпомічники під час службових обов'язків також використовували старі шаблі, старі карабіни з ладівницями («патронніцями»), брали піки та виїжджали верхи (Георги 334).

Група малюнків № 4, № 6, № 7 присвячена військовому одягу козаків Гетьманщини, тому варто дати більше інформації по темі військових козацьких строїв того часу.

Як відомо, в 1730-ті рр. відбулася реформа одягу, згідно з якою козаки реєстрових полків мали отримати: верхні сині каптани, короткі нижні жупани білого кольору, в якості поясного одягу використовувались убранє та штани. В тексті реформи на прикладі Лубенського козачого полку 1735 р. згадано «*убранє свитное 20 коп*» («Распоряжение князя» 85), тобто мова йде про убранє з нефарбованого світлого сукна, а термін «убранє», як ми знаємо, позначає досить неширокі та скоріше обтислі зразки поясного одягу. Що цікаво, в «Енеїді» Івана Котляревського згадані саме «убрання», а також сині та білі каптани в якості одягу в

Мал. 1786-6

Мал. 1786-7

козаків. Термін «штани» походить з тюркських мов, він позначав окремих тип поясного одягу, який згадується в гардеробі козаків з третьої чверті XVII ст. Крій штанів відповідав крою гач (Paszkowski 136): на очкурі, з двома трубоподібними холошами, іноді між холошами вставляли невеликий клин (Вовк 162). Штани зазначені в 1750 р. в переліку втрачених речей Чернігівського козачого полку, де, серед іншого, вказано й зразки поясного одягу: «штани синіє, штани суконніє старія, штани крававіє, штани алиі суконніє старіє, штани синіє» (1750 р. 231, 232).

В подальшому, з початком військових дій в Семирічній війні, з'ясувалося, що сині мундири швидко виходять з ладу, і взагалі вони надто дорогі, тому полковники та козаки просили замінити його на прості свитні каптани нефарбованого сукна. У 1759 р. було запроваджено сіросвітний мундир спочатку в Лубенському полку (Тинченко 99), а потім поступово в інших. Полки, що в 1760 р. відправили до Пруссії, мали сірі мундири (окрім синіх полкових). Так, у 1764 р., згідно з листуванням Ніжинського полковника П. Розумовського, було вирішено шити виборним козакам увесь одяг з білого сукна. Таким чином, сині мундири опинилися в ролі парадних мундирів мирного часу.

Згідно з черговою реформою 1763 р., виборні козаки носили сині каптани з червоним шалевим коміром, що мали закарваші та не мали розрізів у рукавах. Шапки набули форми, близької до черкеських, із м'яким невеликим верхом. Шапки розрізнялися кольорами по полках (Георги 333). Згідно з даними Є. Славутича та Я. Тинченка, полки відрізнялися кольорами верхів шапок таким чином: у Прилуцькому – блакитні, у Чернігівському, Лубенському, Київському та Полтавському – червоні, у Ніжинському, Стародубському – зелені. В старшини запровадили офіцерський еполет на лівому рамені (плечі). Поясний одяг носили різний, і, згідно з документами, шаровари там не переважали, а радше були винятком. Так, наприклад, у козака підпомічника до сіросвітного мундира вказані штани сірого сукна, спеціально зазначено: «не очень широкие», та так, щоб їх не було видно з під свити. Козаки Київського та Переяславського полків, згідно з виявленими

Я. Тинченком даними, носили штани та чакчіри, тобто вузький вид поясного одягу гусарського типу. У Ніжинському полку носили сукняні білі шаровари. У рапорті про втрату речей 1784 р. у Лубенському полку зазначені сукняні білі штани та полотняні шаровари. У таблиці Стародубського карабінерного полку, до якого включено сотні зі Стародубського, Ніжинського та Чернігівського полків, вказані сукняні шаровари.

До спорядження належали ладівниці на простому білому чи просто нефарбованому шкіряному перев'язі. В такому випадку шкіра мала жовтувато-зеленуватий колір. На ладівницях Чернігівського полку ставили круглі бляхи з гербом, перев'язі були з гаками для карабінів (перев'язь взірця 1764 р. була об'єднана із ладівничною портупеею і носилася через ліве плече, фіксуючись погоном). Шаблі носили на шкіряній портупеї, шаблі були з залізними ефесами та з темляками. Згідно з наказом П. Румянцева, у 1769 р. запроваджувалися залізні остроги, що прибивалися до підборів чобіт. Це пояснюється запровадженням російських екзерцій на зразок гусарських, легковалерійських (Тинченко 89–120).

У 1777 р. форма загалом не змінилася: «Необходимое Козаков одяжение и ополчение состоит в мундире: в Малороссийском кафтане сукна синяго с красными лацканами и обшлагами, в полукафтане белом, штанах белых суконных, сапогах с привинченными шпорами, шапке по цвету полковому, сабле, карабине и пике и в доброй лошади с прибором... Подпомошники мундира не имеют, но носят простую одежду, сабли и ружье старое с починкою, и лошади хуже и дешевле.» (Безбородько XVII–XVIII).

Форма-однострій в такому вигляді з деякими дорацюваннями протрималася до переформування полків у 1785 р. Цей однострій фактично зафіксовано в книзі О. Шафонського 1786 р. на зображеннях сотника, виборного козака та козака-підпомічника. Сотник та козак зображені в «синіх василькових» верхніх каптанах, з білими короткими по коліно жупанами під ними. У виборного козака в якості поясного одягу показано штани, завдяки конструкції, не надто широкі, їхні прямі холоші зручно заправлялися в чоботи, на відміну від шаровар, які підв'язувалися поперх чобіт.

Мал. 1786-8

Мал. 1786-9

Мал. 1786-10

8. «Изображение малороссійскаго мѣщанина» (Мал. 1786-8).

Міщанина показано в синьому жупані на гудзиках, з обшивкою жовтим шнуром, такий шнур міг бути гарусним – вовняним або шовковим, підперезаний, вочевидь, шовковим пасом, та в кунтуші бурякового, пурпурного кольору з багатою на орнамент підкладкою та обшивкою галуном. У руці він тримає червону шапку із чорною околицею. На ногах червоні чоботи на підборах-підковках.

9. «Изображение малороссійскаго степного мужика» (Мал. 1786-9).

Посполитого зображено на роботі в полі, тому він у простому одязі, але в вибагливо прикрашеній полотняній сорочці-чумачці – зі змерживанням на плечах, з вишивкою білим по білому хвилястими лініями вочевидь з використанням технік «лиштва», та «мережка». В якості стегового одягу служать прості полотняні шаровари на очкурі, на ногах вдягнуті сині панчохи або шкарпетки та постоли.

10. «Изображение малороссійскаго литовскаго мужика» (Мал. 1786-10).

На думку О. Сластьона, значення підпису на малюнках «литовський» полягає в тому, що мались на увазі не буквально литвини, а посполиті

Чернігівських земель. Посполитого зображено в простій селянській шапці, в довгій свиті чи сукмані, який по краю обшитий синім шнуром. Що цікаво, так це заткнута за пас хустка – в такий спосіб носили іноді хустки і козаки. Сорочка проста, виразно показані шаровари з великою вставкою між холошами по коліно, судячи з усього полотняні. Чоботи прості, на підковках. З лівого боку видно ковіньку – такого типу палиці XVII ст. відомі за археологічними знахідками, зокрема із матеріалів досліджень поля битви під Берестечком.

11. «Изображение литовскаго мужика» (Мал. 1786-11).

Посполитого показано в простому одязі, ймовірно перед молотьбою, в простій сукняній чи повстяній шапці, в шароварах та плетених капцях, у простій білій свиті – такі в XVII ст. також називалися серм'ягами, бо пошиті з серм'яжного, простого нефарбованого сукна. Відома дослідниця одягу І. Турно у своєму словнику визначає серм'ягу таким чином: «*Siermiega (smiermiega) (gr. skaramaggion — sukno. sukmana) — od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału, niefarbowanego, a więc szarego*» (Turnau 164). Так само визначається цей вид одягу і в словнику Б. Лінде (Linde 236). Польські словники дають такі пояснення: «*Siermiega, proste chłopskie sukniisko i odzież*» (Gołębiowski 225); «*Siermiega,*

Мал. 1786-11

Мал. 1786-12

proste wiejskie, samodzielowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana, gunia) (Arcta Słownik T.2: 674); «Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermiega» (Arcta Słownik T.3: 34).

Свитка-серм'яга була як найпоширеним одягом посполитих, так і військовим одягом козаків-запорозжців і реєстрових козаків щонайменш з 1620-х рр. (Шаменков 246, 247). У Трактаті-меморандумі початку 1620-х рр., де описано одяг, який носять запорозькі козаки, в якості плечового одягу вказані серм'яги з каразеї, «kirasyiej, siermiag» (Мицик "Польський" 459). У війську Б. Хмельницького серм'яга-свита виконувала своєрідну функцію «барви» (Michałowski 118; Грушевський 54; Мицик Джерела 51). Використовувалася свита запорожцями і пізніше: «Свита белая» зазначена в документі в 1775 р. (Голобуцький 347). Проіснувала свита майже не змінною в народному українському костюмі аж до наших часів, лише набувши прикрас (кольорових шнурів) та майже не змінивши крій за 400 років. Як і на цьому малюнку, вона мала крій, в загальних рисах подібний до крою жупана, але спрощеного: маленький комір-стіжку, прямі рукави, у її боки вставлялися клини, була без ґудзиків та петель, такою ж короткою, приблизно по коліно (Мицик Джерела 51). Детальніше можна почитати про різновиди, крій та розвиток етнографічних свит в праці Ф. Вовка (Вовк 155–158). Іноді пізніші

за часом свити вже XIX ст. в західних областях України шилися з виложистими комірами. Деякі дослідники (Славутич 44–46) намагаються безпідставно представляти такими свити в більш ранній час, штучно схрещуючи їх з іншими видами одягу (герм'яками, копеняками тощо). Це суперечить численним зображенням та описам в документах. Існували інші зразки одягу з великим виложистим коміром. Про це також детально написав і Ф. Вовк, згадав і О. Шафонський.

12. «Изображение малороссійской госпожи въ старинномъ нарядѣ» (Мал. 1786-12).

Жінку зображено в білій намітці, поверх сорочки, спідниця прикрашена золотими позументами, а зверху одягнуто підшитий хутром кунтуш. Сам кунтуш з зеленої тканини, орнамент шитий золотом, кунтуш обшитий галуном по низу та скріплений спереду. Жіночі кунтуші згадуються в багатьох документах епохи.

У Чернігівському музеї зберігається кілька кунтушів XVIII ст. Кунтуш П. Апостола (№ И-399) першої половини XVIII ст. (Зайченко "Вбрання" 41) пошитий з турецької парчі зеленого кольору, затканої в рослинний орнамент великих квіток та листя; хутро, яким він був опушений, не збереглося. Кунтуш приталений, а на швах нашито срібний галун. Наступний кунтуш

№2(ч.1) (2020)

(№ И-401) аналогічного крою, з невеликим шалевим коміром, виготовлений зі світло-блакитної тонкої шовкової матерії – камки – сталевого відтінку. Тканина орнаментована гілками з великими та маленькими квітами та листям. Третій кунтуш (№ И-402) виготовлено з блакитної камки, орнаментованої великими букетами квітів. Черевики із зібрання того ж музею, які належали доньці гетьмана П. Апостола (№ И-620), подібні за формою та кольором до черевичок з серії малюнків О. Шафонского: гостроносі, з малинового шовку, з орнаментом у тон тканини, на високих підборах, з нашитими спереду смугами галуна (Зайченко “Вбрання” 42). Неодноразово згадуються кунтуші та інші жіночі речі в документах епохи. Так, в тестаменті П.І. Галагана 1771 р. згадано: «Кунтушъ кривавій парчевій з сеткою золотою, Кунтушъ блакитний златоглавій з сеткою золотою, Кунтушъ люстриновій зеленій з газовою сеткою, кунтушъ попелястий люстриновій з золотою сеткою, парчовая белая сподница з золотим газом, сподница парчевая понсовая з пестрою корункою, сподница штофу французькогою зеленою, сподница пернач грезетовая, корсет алій грезетовій, корсет посовій парчевій з золотою газовою сеткою, инуровка бархатная, красная, гаптованая золотомъ, корсетъ кривавій грезетовій, корсетъ зеленій грезетовій, запаска красная суто парчевая, золотая запаска белая парчевая, запаска грезетовая понсовая, кохта кривавая парчевая, кохта грезетовая понсовая, шуба понсовая люстриновая на рисяхъ, шапок парчевих чепцовъ по бархату гаптованихъ» (“Галагановский фамильный архив”).

В якості прикрас на жінці видно намисто та, вочевидь, підвіску-дукач. На ногах зображені червоні черевички з підборами. Зліва визирав щось зелене з хутром – вочевидь, муфта, подібна до показаної на наступній ілюстрації.

13. «Изображение малороссійской старинной госпожи» (Мал. 1786-13).

На голові жінки знову бачимо намітку. Не зовсім зрозуміло, що саме показано з картатої в червоне тканини. Можливо, так показано станік (корсет) чи душегрею, поверх якої ми бачимо намиста та дукач. Спідниця або попередник до плахти з коштовної тканини, шитої в срібні рослині мотиви та обшитої позументом. Верхній плечовий одяг представлений у вигляді підбитої хутром шуби, або ж це може бути кунтуш, який

Мал. 1786-13

по низу та по швам розшити золотим позументом. З-під нього видно червоні черевички.

14. «Изображение малороссійской госпожи шляхетнаго достоинства, въ льтнемъ нарядѣ» (Мал. 1786-14).

Молода жінка носить на голові шапку «кораблик» із жовтої з чорним тканини. Шапочки-кораблики з гаптованим овальним верхом і притиснутою фігурною опушкою-закотами представлено трьома екземплярами

Мал. 1786-14

з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Один з них (№ ІІ-613) датують серединою – третьою чвертю XVIII ст.: «пошитий з бежевого репсу, суцільно вкритого гаптованим золотом та срібною биттю, сканню, сухозліткою орнаментом з чотирьох гілок з великими квітками, доповненим вишивкою синіми, блакитними та білими шовковими нитками. Закоти шапочки – з чорного оксамиту, підкладка з бавовняної, декорованої коричневим рослинним орнаментом вибійки». Друга шапочка-кораблик (№ ІІ-619) «з гірчиної репсової тканини, декорованого гаптованим срібною биттю і сканню орнаментом зі звивистих гілок з квітами, листям, пуп'янками та вишивкою рожевими, блакитними, зеленими, білими шовковими нитками. Закоти – із синього оксамиту, підкладка – з двоколірної вибійки» (Зайченко «Вбрання» 44). Поверх сорочки видно щось подібне на корсет, або шнуровку, обшиту позументами, та білу спідницю з рослинним орнаментом. Верхній плечовий одяг представлено легким кунтушем, вочевидь з шовкової тканини в «муар», обшитий по колу багатим золотим позументом, з червоною підкладкою. В руці жінка тримає хустку. В описі посагу доньки сотника у 1748 р. перелічено велику кількість речей, в т.ч. кунтушів, сподниць, шнуровок, запасок, наведемо кілька з них: «кунтуш суконний, оливковий, легкий, з золот. позументом ц. 18.50. Кунтуш یشтофоний, блакитний, різноцветний, з золотою широкою карункою, кунтуш красній یشтофний різноцветний з золот. сеткою, кунтуш красній یشтофний різноцветний з золот.сеткою, кунтуш адамашковій сломястій (палевый) на чорних цеберках з широким сребраним пузаментом ц. 58 р. 70 к., сподница красная дуклевая ц. 5 р. 40 к. Сподница полутабинковая, красная, з золот. Широк. Сетк. 15 р. Шнуровка красная аксамитная з широкм сребним یشляком 5 р. шнуровка аксамитная, чорная, з сребною сеткою, шнуровка аксамитная з золот. карункою ц. 2 руб. запаска یشтофная, блакитная різноцветная ц. 6 р. 60 к., запаска یشтофная, жолтая ц. 8 р., запаска табиновая, алая. ц. 2р. 60 к. Запаска різноцветная полосатая, یشтофная. ц. 6 р., запаска златоглавная белая ц. 2р. 40 к., запаска красная златоглавная, ц. 9 р. 60 к.» («Список приданого» 145–146).

15. «Изображение шляхетной малороссийской госпожи въ зимнемъ нарядѣ» (Мал. 1786-15).

Шляхтянка зображена в червоній хутряній шапці, з накинутою на плечі, підбитою хутром, шубою чи кунтушем. Видно червону одяжину на зелених зав'язках, вірогідно простьобану – можливо так показано бастрок або юпку. Що одягнуто ще, сказати важко, можливо там також запаска або попередник, також можливо каптан.

Мал. 1786-15

16. «Изображение шляхетной малороссийской госпожи въ зимнемъ же нарядѣ» (Мал. 1786-16).

На голові характерний для XVIII ст. шапка «кораблик», пошита з тканини (можливо, шовку), поверх корсету західноєвропейського типу (або так показано станік (корсет) чи шнуровку), одягнуто зелений «холодний» кунтуш з червоною підкладкою, та галунною обшивкою, поверх якого в свою чергу одягнуто ще один, вірогідно, також кунтуш зі світло-сірого сукна, підбитий білим хутром, з зав'язками з жовтої тканини або галуну. На ногах, вірогідно, гостроносі черевики. Серед речей нареченої М. Скоруппи в 1744 р., зазначено між іншим: «кунтуш камлоуацовій чирвоній یشлямами на боках и кругом пудзамент, кунтуш адамашковій зеленій с пудзаментом и

Мал. 1786-16

Мал. 1786-17

обишити чирвоним масолбасом, кунтушъ сукна злоткового с пудзаментом сребним, кунтушъ сукна чирвоного, подшит лисами з сребним пудзаментом, шнуровка златоглавная чирвоная з сеткою золотою, шнуровка блакитная аксамитная з золотим пудзаментом шнуровка чирвоная клетчастая з сеткою золотою, сподница атласовая с сеткою сребреною, сподница гранетуrowa жовтая з сеткою сребною, запаска чирвоная златоглавная, запаска штофная разноцветная зеленая, запаска штофная белая кветчатая заноцветная запаска штофная белая. Запаска штофная чирвоная» («Рядная запись» 474).

17. «Изображение малороссійскихъ госпожъ въ старинномъ нарядѣ пляшущихъ» (Мал. 1786-17).

Обидві жіночки в круглих шапках з великими хутряними околицями і характерними «рогами». Вочевидь, під шапкою є ще щось, бо видно стрічки з золотою бахромою. Показано сорочки з червоною зав'язкою-стрічкою, багато орнаментовану плахту та попередника з позументною обшивкою. Поясне жіноче українське вбрання XVIII ст. в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського представлене плахтами та спідницею. Плахти носили і прості жінки, і представниці козацької старшини та шляхетства; в останніх плахти

були ткані шовковими нитками. Ймовірно, плахти мали вовняну основу, а шовками нати-кався тільки орнамент, як це бачимо на фрагменті з колекції В.В. Тарновського (№ И-122). Плахта з синьої вовняної тканини розкреслена потрійними тоненькими смугами на картки, заповнені ромбами, ромбами з відростками, трикутниками, виконаними шовком гірчиного кольору, окремі мотиви – білого. Друга плахта (№ И-64) шита з такої ж синьої тканини, поле вкрите ромбами з розетками на чотирьох сторонах, квадратами на стиках та деревоподібними мотивами в центрі (Зайченко «Вбрання» 43).

Зверху одягнуто легкий туркусовий (колір бірюзи) кунтуш. Кунтуш підбито рожевою підкладкою в стрічку, все також навколо та по швах обшито позументом. У вухах, як і на всіх зображеннях жінок цього циклу, видно кульчики, а також жінка носить намиста та дукач. Видно білі панчохи та червоні черевички на підборах. В другій жіночки видно таку само шапку з червоним круглим верхом, поверх сорочки видніються червоні намиста, передник червоний з золотим позументом. Верхній плечовий одяг представлено кунтушем кольору морської хвилі, підбитим сірими баранками та розшитий по швах та по колу позументами і галуном. На ногах сині панчохи та жовті черевички на підборах.

Мал. 1786-18

Мал. 1786-19

Мал. 1786-20

18. «Изображение малороссійской шляхетной дѣвицы» (Мал. 1786-18).

На голові в дівчини кибалка, обшита шовковою тканиною чи обтягнута шовковою хусткою. Стрічки скоріш за все шовкові. Позаду вставлено живі, текстильні або паперові квітки. Дівчина прикрасила себе кульчиками, можливо з ланцюжком з підвіскою. Поверх червоного станіка з коштовною обшивкою та плетеними пасмонами з металізованої ниті, строкатої спідниці та білого в квіти попередника одягнуто світло-зелений кунтуш обшитий золотним шитвом, пасмонами, з коштовною світло-синьою шитою підкладкою. В руці дівчина тримає хустку, а на ногах видно червоні черевики, та, вочевидь, білі панчохи.

19. «Изображение малороссійской мѣщанки» (Мал. 1786-19).

Міщанка носить шапку «кораблик» з хутряною околицею, та зеленим круглим верхом. Поверх сорочки зелений станік (корсет) та спідниця, обшиті галуном та на шнуровці попереду. Також можливо, що так показано сукню з червоним попередником. Зверху вдягнуто синій багато орнаментований по червоному рожевими квітами та листям кунтуш.

20. «Изображение малороссійской мѣщанской дѣвки» (Мал. 1786-20).

В коси вплетено кольорові шовкові стрічки. На білій сорочці зав'язка з червоної стрічки – так званий «киндяк». Поверх сорочки – світло-зелений, можливо, шовковий станік (корсет), обшитий металізованим галуном або тканиною стрічкою. Спереду червона попередник чи запаска, спідниця з вибіркою.

21. «Изображение малороссійской мужички въ одной плахтѣ и запаскѣ» (Мал. 1786-21).

Жінка в намітці, перетканій червоним, у сорочці, синій плахті та орнаментованій запасці. Подібні плахти XVIII ст. представлені в Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (Зайченко «Плахти»).

22 «Изображение малороссійской мужички въ свитѣ» (Мал. 1786-22).

Жінка в намітці, поверх сорочки та плахти з запаскою одягнуто білу свиту, обшиту синім шнуром, чоботи чорні на підборах. Плахта і запаска згадуються в документах XVIII ст., зокрема, в переліку майна 1723 р. зустрічаємо: «плахоть две новыхъ, запасокъ білокусу пасестого, локоть чтири, запасок три полутабенковых новых» («Бытовая малорусская обстановка» 353).

Мал. 1786-21

Мал. 1786-22

Мал. 1786-23

**23. «Изображение малороссійской простой дѣвки безъ свиты»
(Мал. 1786-23).**

Зображено дівчину з зачіскою з квітами та стрічками, у вишитій червоним сорочці, спереду зав'язаній на зелену стрічку, з прикрасами (намистом, коралями), в синій запасці та орнаментованій плахті, чоботи червоні на підборах.

**24. «Изображение малороссійской простой сѣльской дѣвки въ свитѣ»
(Мал. 1786-24).**

На голові – убір-кибалка, обшитий шовковою тканиною чи обтягнутий шовковою хусткою. Стрічки, ймовірно, шовкові. Позаду вставлено живі, тестильні або паперові квітки. Дівчина прикрасила себе кільчиками, намистами з підвіскою та хрестиком. Поверх прикрашеної вишивкою сорочки та запаски з плахтою (або, як варіант, так показано спідницю), одягнута біла свита, обшита шнуром, а в руці дівчина тримає веретена.

Мал. 1786-24

25. «Изображение запорожскаго козака на конѣ» (Мал. 1786-25).

Козака зображено в зеленій шапці з білою баранковою околицею. На відміну від шапки з м'яким верхом виборного козака, тут, вочевидь, шапка в середині має більш щільну підкладку, або вона виконана зі шкіри чи простьобана з полотна. Голова підголена, чуб короткий, як писав Й. Георгі, в два пальця шириною (Георги 378). Зверху на нижній зелений жупанчик з жовтим шнуром одягнуто підкорочений варіант василькової черкески з червоним невеликим шалевим коміром та закарвашами. Рукава різні «вильотами», все обшито жовтим шнуром. На цей елемент одягу ми звернемо особливу

Мал. 1786-25

увагу, тому що це дуже важливо для візуального сприйняття зображень козаків як XVIII ст., так і більш раннього часу. Справа в тому, що завдяки розповсюдженим штампам та уявленням, козак будь-якого часу неодмінно сприймається в шароварах. Насправді шаровари – такі широкі, як на цьому малюнку – розповсюдилися серед українських козаків лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст., при цьому продовжили співіснувати з іншими видами поясного козацького одягу, зі вже згаданими вище убранє та штанами. Але уява підсвідомо дає сигнал що все, що широкіше нижче пояса в козаків – це шаровари, хоча насправді так зображували довгі поли жупанів і кунтушів. Такі короткі підрізані черкески під назвою «куртки» з'явилися в гардеробі українського козацтва лише в середині XVIII ст., тому на більш ранніх зображеннях не може бути нічого, окрім пол жупанів та кунтушів.

Пов'язана поява такої скороченої версії саме з черговою хвилею моди, що прийшла зі сходу – заправляти поли черкески в шаровари і штани. Довгі поли в цьому заважали, це було незручно, тому козаки почали шити такі короткі версії черкесок, як показано на малюнку. Цей момент зміни військової моди також зафіксовано в низці цікавих документів з Російського державного військово-історичного архіву, що були опрацьовані К. Татарниковим, які ми процитуємо нижче. Тексти цих документів для нас надзвичайно важливі, оскільки в них містяться деталі, що стосуються пошиву козацького одягу, які не збереглися в

наших вітчизняних архівах. Завдяки переліку матеріалів та його кількості ми можемо приблизно уявити, скільки якої тканини йшло на пошив козацького одягу того часу. А це час, майже синхронний з часом виготовлення малюнків, що ми розглядаємо.

При військових з'єднаннях (легіонах) у 1770-х рр. існували команди козаків, які мали одяг та спорядження, що копіювали одяг та спорядження українських козаків. Спочатку козаки цих команд (скоріш за все, самі етнічні українці) носили короткі нижні каптани червоного кольору, червоні шаровари та зелені черкеси (черкески). На короткі нижні каптани йшло 2 аршини 13 вершків тканини, полотна підкладочного 10 аршин. Згодом у 1774 р. виникає листування між військовим керівництвом, яке ми повністю наводити не будемо, але зазначимо, що в ній між іншим вказано, що козаки козачої команди почали носити короткі куртки, що були зручніші, ніж черкески (Татарников 352, 353).

В якості поясного одягу в козака представлені червоні шаровари. Приблизне уявлення на те, скільки йшло матеріалу на пошив стрійових військових шаровар може дати опис кількості тканини на шаровари для козаків Санкт-Петербурзького легіону Російської імператорської армії у 1774 р. Це формування фактично повністю копіювало одяг українських козаків, тому це може дати відповідь на питання, які були на вигляд шаровари в козаків часів гетьмана К. Разумовського. На пошив шаровар було видано: *«сукна красного на шировары по 1 арш. 13 вершков, на карманы холста подкладочного по 1 аршину»* (Татарников 352).

Таким чином, по довжині йшло 1 м 27 см тканини, ширина тканини не вказана. Але з інших документів можна з'ясувати, що сукно, яке поставляли в військо, мало приблизно однакову ширину в 1 аршин 14 вершків, тобто ширина тканини була приблизно 132 см. Це надзвичайна важлива інформація, яка може допомогти в відтворенні автентичного крою та вигляду козацьких шаровар періоду, що ми розглядаємо. Козак носить жовті чоботи з підковкою, шаровари підв'язувались поверх халяв чобіт. Через праве плече на галунному перев'язку підвішена ладівниця з кришкою з жовтого металу. Озброєний козак рушницею, шаблею на портупелі з зеленого

Мал. 1786-26

Мал. 1786-27

шнура, списом та двома пістолетами в розшитій кобурі. Такі кобури носилися на поясній чи плечовій портупей так, як це показано на малюнку в козака Санкт-Петербурзького легіону, і так, як про це написав Й.Г. Георгі: *«наре пистолетовъ чрезъ плечо в нарочитой сумке»* (Георги 333). Козацький кінь має коштовну збрую, набрану металом, сідло крило червоним шитим коротким платом.

25 (2). «Изображение запорожскаго козака на конь» (Мал. 1786-26).

Зображення майже ідентичне попередньому. Відмінності полягають в тому, що відсутня голова на списі, шапка дещо інша по кольору – сіро-синя, шаровари показані більш насиченим малиновим кольором, шабельна портупея, вочевидь шкіряна, зображена червоною, а також більш спрощено показані пістолети в кобурі-ольстрі.

26. «Изображение запорожскихъ пѣшихъ козаковъ» (Мал. 1786-27).

Козак, що сидить, грає на музичному інструменті (кобза?). Зачіска козака відповідає опису в Й.Г. Георгі, що описав моди та одяг козаків кінця XVIII ст.: *«они бреютъ всю голову оставляя не большій клокъ волосъ съ переди висячий не больше какъ пальца в два шириною»* (Георги 378). Поверх простої сорочки без особливих прикрас, окрім ворота, козак має синю з червоним коміром та вільотами

черкеску чи кунтуш. Він також одягнений в червоні широкі шаровари, білі панчохи чи шкарпетки, а також прості шкіряні постолі. Шаровари цього періоду широкі, турецького зразку, в які заправляли іноді різнокольорові полукафтанье (короткий жупанчик), підперезувалися пасами шовковими або вовняними, сплетеними як сітка (в стилі спренг) (Георги 378-379). В якості взуття показані постолі – вони не є рідкістю для козаків ще з XVII ст., що фіксується як археологією, так і згадками в документах та зображеннями запорозьких козаків. В поєднанні з білими чи червоними панчохами постолі можна також побачити на картинах другої половини XVIII – початку XIX ст. – на так званих «Мамаях».

Другий козак, що танцює, зображений в малиновій набитій або простьобаній шапці з білою баранковою околицею. На нижній синій жупан з обшивкою жовтим шнуром, та зеленою підкладкою одягнуто зелений кунтуш або черкеску. Вона також обшита жовтим шнуром, має жовтий шалевий комір і, вочевидь, не має підкладки внизу. Знов-таки, користуючись документом на пошив аналогічного одягу, ми можемо навести приблизну кількість матеріалів: на пошив черкески йшло *«сукна зеленого 2 аршина 5 вершков (1,64 м), к черкескам на отвороты и окладку к каждой по 8 вершков (35 см)»* (Татарников 351, 352).

Козак підперезаний малиновим пасом в смужки, через плече висить малиновий, вочевидь

тканий, шовковий або вовняний, перев'язок до ладівниці, з-за спини видно вставлену за комір люльку. Поясний одяг представлений знов-таки малиновими шароварами, поверх малинових же чобіт. Козак озброєний шаблею. На ногах – червоні чоботи на підборах-підковках. Ще раз звертаємо увагу на те, що немає в козака на черкесці

жодної медалі – її вигадали та прималювали вже в 1840-і рр.

Знизу під малюнком присутній напис «лепъ Александръ Федотавъ-Чеховскій». Ймовірно, мається на увазі юрист, історик, архівознавець, археограф Федотов-Чеховський Олександр Олексійович («Федотов-Чеховський»).

Бібліографія

- 1750 р. Центральний державний історичний архів України, Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 10287.
- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Gołębiowski, Łukasz. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*. Warszawa, 1830.
- Linde, Samuel. *Słownik języka polskiego*. T.3. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów, 1807. kpbc.umk.pl/dlibra/publication/8182/edition/13038. Accessed 25 May 2020.
- Michałowski, J., i M. Nagielski. *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651)*. Warszawa: Viking, 1999.
- Paszkowski, Marcin. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatury. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześcijańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane*. Krakow, 1615. www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/71483/edition/86827. Accessed 25 May 2020.
- Turnau, Irena. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper, 1991.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- “А.И. РИГЕЛЬМАН. ЛЕТОПИСНОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ О МАЛОЙ РОССИИ И ЕЕ НАРОДЕ И КОЗАКАХ ВООБЩЕ.” *LiveInternet*, 9 Лютого 2019, www.liveinternet.ru/users/slavyankali/post449350625/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР)*. Часть 3, том 1: Акты о козаках (1500 - 1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863.
- Бантыш-Каменский, Д. *История Малой России*. Том. 3, Москва: тип. Семена Селивановского, 1830. resource.history.org.ua/item/0013154. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Безбородько, А.А. *Краткая летопись Малыя России*. Санкт-Петербург: Типография Х.Ф. Клена, 1777. irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000707. Дата звернення 25 Травня 2020.
- “Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст.” *Киевская старина*, год шестой, том XIX, 1887, с. 336-356. history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1887/e_dzherela_KStar_1887.pdf. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Білоус, Н. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Бушак, С. та В. Сахарук *Козак Мамай*. Київ: Родовід, 2008.
- Бушак, С. “Творчі почерки давніх авторів картин давніх авторів народних картин типу «Козак Мамай».” *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*, вип. 17, 2010, с. 271–276;

- Вирський, Д.С. “КАЛИНСЬКИЙ Тимофій Васильович.” *Енциклопедія історії України*. Т. 4, 2007, www.history.org.ua/?termin=Kalynsky_T. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Висковатов, А.В. *Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, составленное по Высочайшему повелению*. Том. 2, Санкт-Петербург: Военная типография, 1842. runivers.ru/lib/book3093/578602/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Вовк, Х. *Студії з української етнографії та антропології*. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928.
- “Талагановский фамильный архив.” *Киевская старина*, год второй, том VII, ноябрь, 1883, с. 452-469. history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1883/e_dzherela_KStar_1883.pdf. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Гангур, Н.А. и А.В. Шаповалова. *Традиционный костюм черноморского казачества (конец XVIII в. – 1860 г.)*. Краснодар: Традиция, 2011.
- Голобуцький, В. *Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775)*. Київ: Видвництво АН УРСР, 1961.
- Горенко, Л. “Новгород-Сіверський гурток “автономістів” кінця XVIII – початку XIX ст. як осередок українського національного відродження.” *Вісник ДАКККиМ*, вип. 3, 2007, с. 49-57.
- Георги, Иоганн Готлиб. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов : их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей*. Том. 4, Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1799. runivers.ru/lib/book7853/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 8, частина 3, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.
- Жолтовський, П. *Художнє життя на Україні в XVII – XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1983.
- Зайченко В. “Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.” *Скарбниця української культури*, вип. 10, 2007-2008, с. 41-47.
- Зайченко, В. “Плахти із зібрання Василя Тарновського.” *Prostir Museum*, 12 Липня 2013, www.prostir.museum.ua/post/30644. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Замечания до Малой России принадлежащие*. 1802 р. Відділ рукописів РДБ, Москва, Ф.205, №82. lib-fond.ru/lib-rgb/205-i/f-205-82/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Киселев, В., и Я. Лазарев. “Поелику де в Малой Россмм нет дворян»? Статус украинского «шляхетства» в Россмйской империи середины XVIII в. и роль неформальных связей К.Г. Разумовского.” *НОВОЕ ПРОШЛОЕ / THE NEW PAST*, вып. 2, 2019, с. 116-133, doi: 10.23683/2500-3224-2019-2-116-133.
- Ковалевська, О. “Зображення козаків з Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського: походження, історія зберігання та побутування.” *Чорноморська минушина*, вип. 8, 2013, с. 69-75, doi: 10.18524/2519-2523.2013.8.120594.
- Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” *Український археографічний щорічник*, вип. 8/9, 2004.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* Том 1 (1648–1649 рр.). Київ, 2012.
- Полторац, В. “Невідомий автор ілюстративних матеріалів, доданих до «Літописної оповіді про Малу Росію...» та «Історії донських козаків...» О.І.Рігельмана.” *Чорноморська минушина*, вип. 1, 2006, с. 20-23, doi: 10.18524/2519-2523.2006.1.158793.
- “Распоряжение князя А.И. Шаховскаго о разделении малороссийскихъ коваковъ на “выборныхъ” и “подпомощниковъ”, 1735 г.” *Киевская старина*, год двадцать первый, февраль, отдел II, 1902, с. 83-88. history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1902/e_dzherela_KStar_1902.pdf. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Репринцева В. “Т.В. Калинин и его собрание рукописных копий исторических документов и книг” *Бібліотечний вісник*, № 3, 2013, с. 50-53.
- Ригельман, А.И. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще... Собрано через труды Й.Г.М. и К.А.Р. (Ригельмана) 1785-го году. Часть 1*. Институт

- рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ), Київ, Скоропис XVIII-XIX вв.
- Ригельман, А.И. *История малороссійская или повествование о козаках вообще*. 1778 р. Відділ рукописів РДБ, Москва, Ф.205, №79. lib-fond.ru/lib-rgb/205-i/f-205-79/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Ригельман, А.И. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Москва: Университетская типография, 1847. runivers.ru/lib/book4494/53816/. Дата звернення 25 Травня 2020.
- “Рядная запись 1-й половины XVII в.” *Киевская старина*, год третий, том VIII, март, 1884, с. 471-476. <https://runivers.ru/lib/book8963/478860/>. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Слаутич, Є.В. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України, 2012.
- Сластьон, О. *Мартинович. Спогади*. Харків: Рух, 1931.
- Смолій, В.А., та ін. *Історія українського козацтва: нариси у двох томах*. Т. 1. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006.
- “Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка” *Киевская старина*, год двадцатый, том 73, июнь, отдел II, 1901, с. 145-147.
- Татарников, К. *Материалы по истории русского военного мундира 1730-1801. Сборник документов*. Том 3, Москва: Русская панорама, 2011.
- Тинченко, Я. *Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті*. Київ: Темпора, 2018.
- “Федотов-Чеховський Олександр Олексійович.” *Wikipedia*, uk.wikipedia.org/wiki/Федотов-Чеховський_Олександр_Олексійович. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Шаменков, С. “Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.)” *Науковий вісник Національного музею історії України*, вип. 3, 2018, с. 245-255. visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/219. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 1. Гетьманщина.” *Historians*, 25 Липня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2246-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-c-hastina-1-getmanshchina. Дата звернення 25 Травня 2020.
- Шафонский, А. *Черниговского наместничества топографическое описание*. 1786 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ), Київ, ф. VIII, №185.
- Шафонский, А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским : В Чернигове, 1786 г.* Киев: Университетская типография, 1851. dlib.rsl.ru/viewer/01003543257. Дата звернення 25 Травня 2020.

Додаток 1

Малюнки із рукопису 1786 р.

**«Черниговского Наместничества топографическое описание
с кратким географическим и историческим описанием
Малыя России»**

Опанааса Шафонського

**Перелік опублікованих аркушів із книги О. Шафонського 1786 року
«Черниговского наместничества топографическое описание».**

Титульна сторінка рукопису (Мал. 1786-т)

Перша сторінка змісту рукопису (Мал. 1786-з1)

Друга сторінка змісту рукопису (Мал. 1786-з2)

«Изображение воина запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра малороссійскаго гетмана Богдана Хмельницкаго» (Мал. 1786-1)

«Изображение полковника малороссійскаго козацкаго полку» (Мал. 1786-2).

«Изображение знатнаго малороссійскаго шляхтича» (Мал. 1786-3).

«Изображение малороссійскаго сотника» (Мал. 1786-4).

«Изображение малороссійскаго канцеляриста» (Мал. 1786-5).

«Изображение малороссійскаго выборнаго козака» (Мал. 1786-6).

«Изображение малороссійскаго козака подпомощника» (Мал. 1786-7).

«Изображение малороссійскаго мѣщанина» (Мал. 1786-8).

«Изображение малороссійскаго степного мужика» (Мал. 1786-9).

«Изображение малороссійскаго литовскаго мужика» (Мал. 1786-10).

«Изображение литовскаго мужика» (Мал. 1786-11).

«Изображение малороссійской госпожи въ старинномъ нарядѣ» (Мал. 1786-12).

«Изображение малороссійской старинной госпожи» (Мал. 1786-13).

«Изображение малороссійской госпожи шляхетнаго достоинства, въ лѣтнемъ нарядѣ» (Мал. 1786-14).

«Изображение шляхетной малороссійской госпожи въ зимнемъ нарядѣ» (Мал. 1786-15).

«Изображение шляхетной малороссійской госпожи въ зимнемъ же нарядѣ» (Мал. 1786-16).

«Изображение малороссійскихъ господъ въ старинномъ нарядѣ пляшущихъ» (Мал. 1786-17).

«Изображение малороссійской шляхетной дѣвицы» (Мал. 1786-18).

«Изображение малороссійской мѣщанки» (Мал. 1786-19).

«Изображение малороссійской мѣщанской дѣвки» (Мал. 1786-20).

«Изображение малороссійской мужички въ одной плахтѣ и запаскѣ» (Мал. 1786-21).

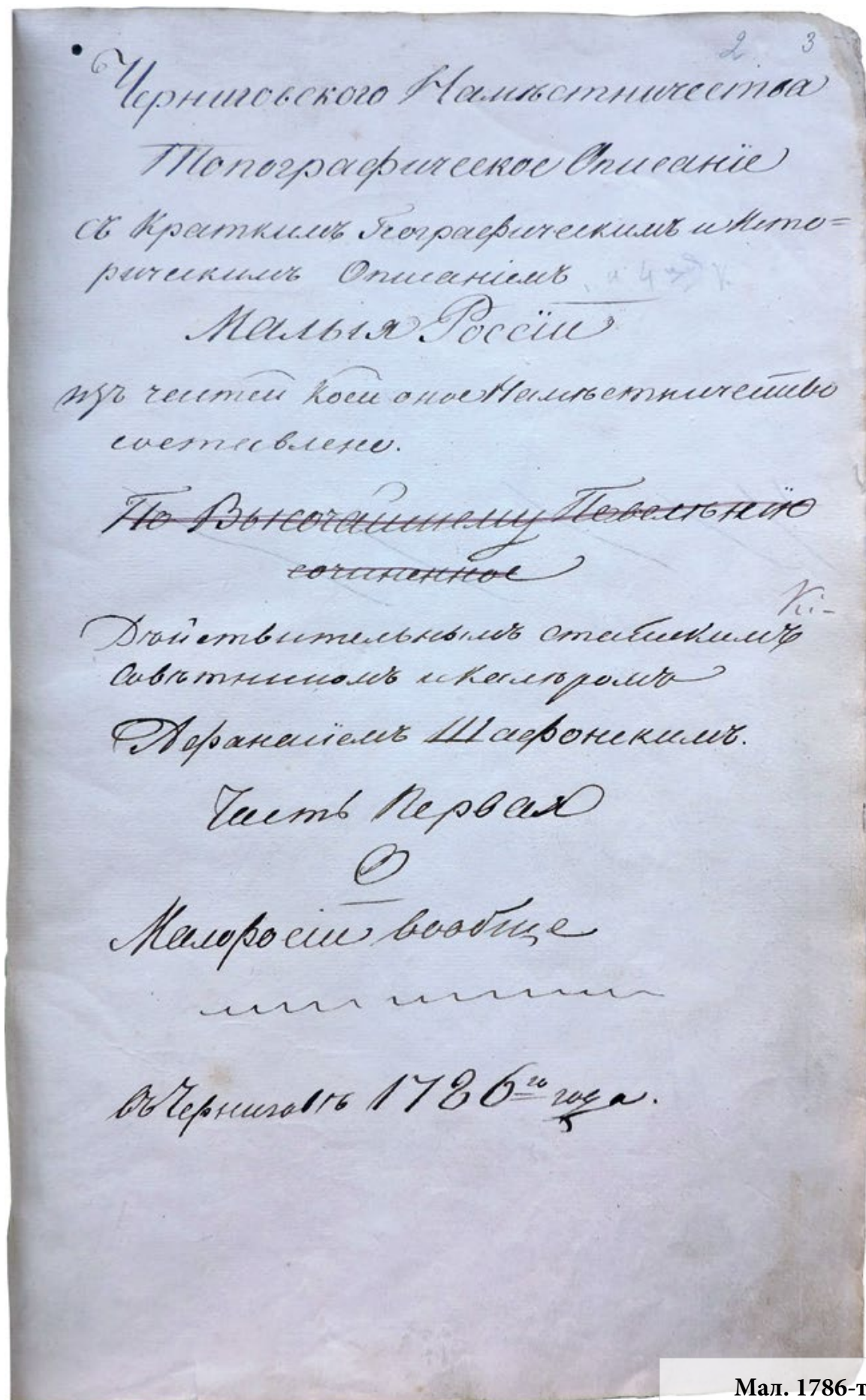
«Изображение малороссійской мужички въ свитѣ» (Мал. 1786-22).

«Изображение малороссійской простой дѣвки безъ свиты» (Мал. 1786-23).

«Изображение малороссійской простой сѣльской дѣвки въ свитѣ» (Мал. 1786-24).

«Изображение запорожскаго козака на конѣ» (Мал. 1786-25) та (Мал. 1786-26).

«Изображение запорожскихъ пѣшихъ козаковъ» (Мал. 1786-27).

ОТДѢЛЕНІЕ.

Труденіе суди

первая поголовная перепись

10. Присоединеніе миргородскаго и полтавскаго полку нѣкоторыхъ сотень къ ново-росіійской губерніи — — — — — § 39.

Окончаніе Черноморскаго правленія и учрежденіе Генерала Губернатора и второй и последней малоросіійской коллежии.

11. рублевоѣ съ хатъ или квартирныхъ добу 40.
12. Коммиссарства — — — — — 41.
13. Смотрители коронныхъ имѣній — — — — — 42.
14. Коммисіа для военныхъ судовъ — — — — — 43.
Канцелярія Генеральной Артиллеріи

15. Кіевская Губернская Канцелярія и Кіевскіе Генералы Губернаторы — — — — — 44.

Уничтоженіе Кіевскихъ Генераловъ Губернаторовъ и Губернской Канцеляріи.

Присоединеніе къ новоросіійской губерніи двухъ миргородскаго и пяти остранинскъ полтавскаго полку сотень.

16. О малоросіійскихъ чинахъ — — — — — 45.
17. Отдѣленіе наместническихъ — — — — — 46.

Раздѣленіе Малой росіи на три наместничества

Основаніе, на которое наместничества быть должны

Приложеніи.

1. именная перепись малоросіійскихъ Черноморскихъ раздѣленной.
2. Генеральная карта Малой росіи, на 10 полковъ раздѣленной.
3. Генеральная карта Малой росіи на три наместничества раздѣленной.
4. Картины, изображающія разное малоросіійское отдѣленіе числомъ 26. а именно.
 1. изображеніе Черноморскаго и Хмельницкаго полковъ
 2. изображеніе полковъ Малоросіійскаго Козацкаго полку
 3. изображеніе Института Малоросіійскаго шляхты
 4. изображеніе Малоросіійскаго Сопкини
 5. изображеніе Малоросіійскаго Канцеляриста
 6. изображеніе малоросіійскаго вѣдѣльнаго хованца.

ОТЛАВЛЕНІЕ.

7. и зображеніе малоросійского Козака-подполковника
8. и зображеніе малоросійского Мѣщанина.
9. и зображеніе малоросійского степного Мужика
10. и зображеніе малоросійского Литовского Мужика
11. и зображеніе Литовского Мужика
12. и зображеніе малоросійской Гостожки въ старинномъ нарядѣ.
13. и зображеніе малоросійской старинной Гостожки
14. и зображеніе малоросійской Гостожки шляхетного достоинства, въ лѣтнемъ нарядѣ.
15. и зображеніе шляхетной малоросійской Гостожки въ зимнемъ нарядѣ.
16. и зображеніе шляхетной малоросійской Гостожки въ зимнемъ же нарядѣ.
17. и зображеніе малоросійскихъ Гостожекъ въ старинномъ нарядѣ пляшущихъ.
18. и зображеніе малоросійской шляхетной дворянки
19. и зображеніе малоросійской мѣщанки
20. и зображеніе малоросійской мѣщанской дворянки.
21. и зображеніе малоросійской Мужички въ одной плахтѣ и Гостогентѣ.
22. и зображеніе малоросійской Мужички въ свитѣ.
23. и зображеніе малоросійской простой дворянки безъ свиты.
24. и зображеніе малоросійской простой стѣзеной дворянки въ свитѣ
25. и зображеніе Запорожского Козака на Конѣ
26. и зображеніе Запорожскихъ пѣшихъ Козаковъ.

Изображение воина Запорожскаго обоихъ сторонъ днѣпра Малороссійскаго
Естимана богородна хисленинаго.

Изображение малороссійскаго Степного Мужика.

Изображеніе Малороссійской старинной Госпожи.

Изображеніе Малороссійскаго вѣстового

Мал. 1786-25

Мал. 1786-27

Додаток 2

Малюнки із рукопису 1802 р.

«Замечания до Малой России принадлежащие, в 30 параграфах»

И.С. Орлая

Изображеніе знатнаго Малороссійскаго Шляхтича.

Мал. 1802-3

Мал. 1802-5

Изображение шляхетной Малороссійской Госпожи въ зимнемъ нарядѣ.

Додаток 3

Малюнки із книги 1830 р.

«История Малой России»

Д. Бантыш-Каменского

Мал. 1830-1

Мал. 1830-2

Додаток 4

Малюнки із книги 1847 р.

**«Летописное повествование о Малой России
и ее народе и казаках вообще»**

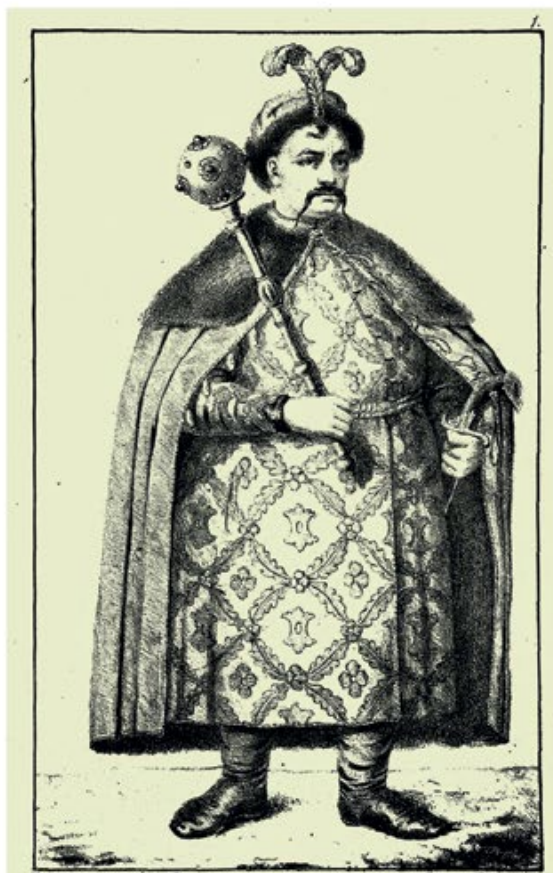
А.И. Ригельмана

Борданъ Хмельницкій,
войска священнаго Царскаго величества
Запорожскаго Гетмана.

Борданъ Хмельницкій,
войска священнаго Царскаго величества
Запорожскаго Гетмана.

Изображение войска Запорожскаго и обоихъ сторонъ гвѣди Гетмана.

Изображение войска Запорожскаго и обоихъ сторонъ гвѣди Гетмана.

Мал. 1847-11

